

Князь Т. М. Назви тварин у лексичному наповненні фразеологізмів української мови для позначення стану заможності. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна": зб. наук. праць. Острог: Вид-во Національного ун-ту "Острозька академія", 2016. Вип.60. С.152-154.

УДК 811.161.2'373.7

Т. М. Князь

ХНАУ ім. В. В. Докучаєва, Харків

**НАЗВИ ТВАРИН У ЛЕКСИЧНОМУ НАПОВНЕННІ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ СТАНУ ЗАМОЖНОСТІ**

У статті проаналізовано особливості структурної й семантичної організації українських фразеологізмів з назвами тварин, що називають стан заможності / бідності. З'ясовано роль культурологічної інформації в семантиці обраних для аналізу ФО.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, слово-компонент, тварини, заможність, бідність.

**Названия животных в лексическом наполнении фразеологизмов
украинского языка для обозначения состоятельности**

В статье проанализированы особенности структурной и семантической организации украинских фразеологизмов с названиями животных, обозначающие состоятельность / бедность. Выяснена роль культурологической информации в семантике выбранных для анализа ФЕ.

Ключевые слова: фразеологическая единица, слово-компонент, животные, состоятельность, бедность.

**The names of animals in the lexical filling of the Ukrainian
phraseologisms denoting the prosperity state**

The article is devoted to the analyses the features of the structural and semantic organization of the phraseologisms with names of animals, which denote the poverty / prosperity state. The animals play an important role in Ukrainian life, which leads to the formation of phraseologisms with word-component names of

animals. In the lexical filling of the phraseological units is used such zoonyms which denote the state of prosperity: **cow, horn**; poverty: **dog, cat, tail, mouse, goat, sheep, squirrel**; the fact of low-paid work, **bull, ox**; differences in social position in society: **the horse**.

*In the phraseological units of the Ukrainian language with the names of animals saved interesting linguistic and cultural information, which relevant to a particular social status Ukrainian. The words-symbols, functioning as a part of the phraseologisms, reproduce peculiar worldview nation and national character. The word-component **cow** is a symbol of abundance, riches and wealth, denote the state of prosperity. For Ukrainian source income, nurse peasant family has a cow, which is reflected in phraseological units.*

The perception and understanding Ukrainian of human interaction with wildlife, realized in language through zoonyms – the names of animals in a figurative sense, describing the man, his social status as well as its contacts with the fauna.

Key words: *phraseological unit, word-component, animals, prosperity, poverty.*

Фразеологічна система тієї чи тієї мови акумулює в собі важливі світоглядні константи народу – її носія, його національно-культурні цінності, формовані протягом тривалого періоду розвитку, тому постійно перебуває у полі зору науковців. Об'єктом наукового інтересу лінгвістичних досліджень неодноразово ставали зооморфні фразеологічні одиниці (ФО) української мови (І.О. Голубовська, О.О. Селіванова, В. Д. Ужченко), російської (Т. В. Козлова, Т. А. Маслова, В. М. Телія), болгарської (О. В. Коваль-Костинська, К.Р. Ратушна), французької (А. Т. Назарян), англійської (В. І. Куковська, І. В. Куржакова). У зв'язку із цим цікавим видається дослідження ФО української мови з назвами тварин, що називають стан заможності / бідності.

У культурі українського народу висловлювання про матеріальний стан,

рівень достатку репрезентовані ФО зі словами-компонентами – назвами тварин. О. В. Назаренко зауважує, що зіставлення з номеном відомої тварини полегшує сприйняття, конкретизує враження й сприяє фіксації в пам'яті певних її особливостей і якостей. При цьому стабільна оцінка якоїсь риси, властивої певній тварині, ніби абстрагується, відділяючись від неї, і стає основою нового, переносного лексичного значення [4, с. 11].

Мета наукової розвідки – з'ясувати особливості структурно-семантичної організації українських фразеологізмів з назвами тварин, що називають стан заможності / бідності; виявити способи відображення культурологічної інформації в семантиці обраних для аналізу ФО.

У списку досліджуваних фразеологізмів на позначення заможності налічується 62 ФО з назвами тварин, серед яких назви свійських тварин (**бик, корова, теля, віл, кінь, коза, вівця**), домашніх тварин (**собака (цуцик), кіт**), лісових тварин (**білка**), гризунів (**миша, бобер**). До цієї ж групи зараховуємо ФО зі стрижневими словами-компонентами **ріг** і **хвіст**. Щодо визначення центру й периферії в складі зоофразеологізмів Д. В. Ужченко пропонує таку класифікацію фразеологічних прототипів за належністю до світу номінації фауни: 1) відкрита, де ідіоми становлять фондові одиниці в межах зоофразеології; 2) прифондові, у яких є безсумнівні показники «зоофразеологічності», зокрема соматизми тварин (**вкрутити роги (хвоста)**); 3) периферійні, які не мають індикаторів зоофразеологічності й вимагають культурологічного розшифрування (**казитися з жиру**) [5, с. 7].

Собака (пес) із глибокої давнини став символом вірності; разом із тим він був уособленням злості, жорстокості. Небезпечно дражнити собак (звідси про злих людей – «дражнити (дратувати) собак») [2, с. 557], хоча фразеологізм **дражнити (дратувати) собак** закріпився в мові зі значенням «ходити по чужих дворах, випрошуючи милостиню; жебракувати»: *Се [mi], що з порожніми сумками Жили голодні під тинами, Собак дражнити по дворах* (І. Котляревський) [8, с. 219].

Є. Ю. Голоднова стверджує, що процес утворення значення порівнянь

із центральним смисловим компонентом «собака», який передбачає вживання конструкції *як собака* для підтвердження, образного прикрашання, підсилення інтенсивності міри вияву ознаки в смисловій структурі порівняння шляхом додавання компонента «дуже», що формально відсутній, але мається на увазі, характерний насамперед для тих порівнянь, що вживаються для зображення рис характеру й вдачі людини, змалювання деяких властивостей реалій навколишньої дійсності [1, с. 264]. Цей принцип діє й при утворенні порівнянь для називання соціального становища – бідності, наприклад, **босий як пес** «дуже бідний» [6, с. 113].

Інтегральною семою «дуже бідний» об'єднані 4 ФО: **босий як пес; голодний, як цуцик; багата як собака кудлата; жиє як пес**. Диференціюються ФО за такими ознаками: 1) «хто-небудь дуже хоче їсти» **голодний, як цуцик** [2, т.4, с. 438]; 2) «бідна, безпритульна людина» **жиє як пес** [6, с. 113]. В. В. Жайворонок зауважує, що собаче життя нужденне, злиденне, тому проклинаючи, бажають собачого життя [2, с. 557]. Тож і злиденне життя собаки є об'єктом порівнянь **голодний, як цуцик**. Діалектний дієслівний компонент **жиє** називає стан, у якому людина перебуває постійно, компонент **як пес** вказує не лише на бідність, а й на відсутність житла. На погляд Є. Ю. Голоднової, "значна кількість народних порівнянь демонструє інший спосіб утворення порівняльної одиниці, який полягає у формально-граматичному порівнянні таких елементів, що в сумі не можуть утворювати логічне значення" [1, с. 265]. Наприклад, **багата як собака кудлата** – «дуже бідний» [6, с. 140].

Спільною семою «погане, бідне життя» об'єднані ФО **життя вольне як собаці на прив'язі; життя як собаці на перелазі**. Названі ФО протиставляються диференційними ознаками: 1) «підневільне, залежне життя»: **життя вольне як собаці на прив'язі** [6, с. 55], де перебування собаки на прив'язі, тобто в залежності, неволі асоціюється з підневільним, залежним, а значить, і бідним життям людини; 2) «кепське життя»: **життя як собаці на перелазі** [6, с. 55].

Про незначний статус людини в суспільстві говорить ФО **хвіст собачий** – «той, хто нічого не важить у суспільстві» [8, с. 744]. Зауважимо, що сприйняття й осмислення українцями взаємодії людини з тваринним світом, реалізуються в мові через зооніми – назви тварин у переносному значенні, що характеризують людину, її соціальний стан, а також її контакти з фауною. Думаємо, що людину, яка не має ніякого впливу в суспільстві, порівнюють із собачим хвостом, підкреслюючи цим іронічно-зневажливе ставлення як до хвоста, так і до людини: *Влада – гетьман. А гетьман, що ви собі думаєте – хвіст собачий? Гетьман – монарх* (О. Вишня) [8, с. 744].

Кіт – свійська тварина, що живе майже в кожній родині. В українських легендах і переказах постає твариною, що створена Богом. З одного боку, кіт – творіння Пречистої Діви, але, з іншого, він з'їв чорта, а отже, належить до тварин «нечистих» [3, с. 261]. Однак зоонім **кіт** не набув поширення у фразеологізмах на позначення заможності. Зафіксовано лише одну ФО на позначення бідності **і кішки нема чим годувати у кого** – «хто-небудь дуже бідний» [8, с. 155]: – *Попросив би могорича та знаю, що в вас і кішки нема чим годувати, – сказав Зануда й вийшов з хати*. Синонімічне значення реалізує фразеологізм **нема чим тютьку виманити з-під столу** – «дуже бідний» [11, с. 311], де **тютька** – діалектне слово, назва собаки.

Незважаючи на те, що **бик** є символом сили, мужності, хоробрості, виступає об'єктом традиційних порівнянь (*здоровий, сильний, товстий, як бик*), що засвідчують символіку сили й здоров'я [2, с. 35], він став образом, з яким асоціюється бідність і важка, брудна робота. Про це свідчать, наприклад, такі ФО: **волам (бикам) хвости крутити, зневажл.** – «виконувати примітивну, часто брудну, низькооплачувану роботу» [8, с. 317]; **телям хвости крутити, зневажл.; ні кола ні вола, ні села, ні двора; ні кола, ні двора, ні рогатого вола** – «немає ніякого господарства, ніякої худоби» [10, с. 74, 154]. Внутрішня форма ФО **волам (бикам) хвости крутити, зневажл.; телям хвости крутити, зневажл.** мотивується екстралінгвістичними факторами, відсилаючи до відомостей про

господарську діяльність українців. Очевидно, вибір низькооплачуваної роботи мотивований складною матеріальною ситуацією: *Всі кажуть: умієш ти говорити. При новій власті ти вже не будеш волам крутити хвости, підеш на дорогу начальників* (М. Стельмах) [10, с. 17].

Для українців джерелом добробуту й багатства, символом достатку, годувальницею селянської сім'ї є корова [2, с. 306], що й відображено у ФО **дійна корова** – «джерело прибутку» [10, с. 84]: *Часто батьки дітям стають дійною коровою* (З усн. мови) [8, с. 308]; *Церква стала для Луканогвого батька дійною коровою і зробила його справді багатим* (Ю. Збанацький) [10, с. 84].

В українській культурі **миша (миш)** – «нечиста» тварина, створена дияволом; служить об'єктом традиційного порівняння (на означення жвавості, бідності, розгубленості, тривоги тощо) [2, с. 366]. Зоонім **миша** в українській фольклорній традиції асоціюється з матеріальним становищем. В українській мові ми знаходимо лише ті фразеологізми зі словом-компонентом **миша (миш)**, що називають стан бідності.

Фразеологічну серію зі словом-компонентом **миша** утворюють 3 ФО: **голий як (руда) миша (миш)**; **голий як церковна миша**; **як (мов, ніби і т. ін.) церковна миша**, зі сл. бідний. Названі фразеологізми є конститuentами фразеосинонімічного ряду зі значенням «дуже бідний».

Як (мов, ніби) церковна миша, з сл. бідний, *жарт.* – «уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, зовсім» [8, с. 390]. Як бачимо, супровідне слово *бідний* необхідне не лише для функціонування ФО, а й для реалізації його значення. В основі внутрішньої форми уявлення про те, що в церквах не зберігають жодних продуктів харчування: *Бідна, як церковна миша, а гонору, гонору...* (М. Далекій) [8, с. 390]. Атрибутивний компонент **голий** підсилює значення бідності: **голий як (руда) миша (миш)**; **голий як церковна миша** [6, с. 92].

Значення фразеологізму **як з рога достатку**, зі сл. висипати, сипати і т.ін. – «щедро, рясно, у великій мірі» [10, с. 167] пов'язане зі старогрецьким

міфом, за яким коза Амалфея, що вигодувала своїм молоком Зевса, якось зламала собі ріг, а Німфа наповнила ріг плодами й подала йому, у свою ж чергу Зевс на віддяку подарував ріг німфам, пообіцявши, що з нього з'являтиметься все, чого їм захочеться. ФО характеризує ситуацію, коли людині щастить у житті, а також дістається все легко: – *Для мого попередника союзники не шкодували нічого, – вів далі Врангель, – все на нього сипалось, як із рога достатку ...* (О. Гончар) [10, с. 167].

Кінь має для українського народу особливе значення. Перш за все кінь символізує відданість, швидкість, витривалість [2, с. 286]. В українській фразеології символічні значення образу цієї тварини характеризуються широкою розгалуженістю, серед яких і символ влади. **ФО на коні бути (сидіти)** означає «займати значне становище в суспільстві» [9, с. 100]. У внутрішній формі ФО створюється образ людини, яка перебуває при владі: *Кар'єра його залежала від тих, які сиділи на коні* (М. Стельмах). Антонімічне значення реалізує **ФО зсадити з коня** – «позбавити певного становища в суспільстві»: *Йди вже, підвозь на машині свого Марка. Та гляди, щоб не зсадив тебе він згодом і з машини, і з коня* [9, с. 65].

ФО-синоніми здерти як із Сидорової кози; лупить (облупив) як Сидорову козу маніфестують значення «безжально відібрати все майно», тобто зробити людину бідною. Дієслова-компоненти **здерти, лупить (облупив)** у внутрішній формі ФО реалізують семи «забирати», «грабувати», «красти», «обманювати», «нечесно заволодіти чийсь майном», а об'єкт порівняння **як Сидорову козу** порівнюється з людиною, яку безжально пограбують. ФО містять також латентну вказівку на те, що ситуація, відбита у фразеологізмі, стосується збагачення незаконним шляхом.

Зооніми є усталеними, одвічними етнокультурними символами, а глибина їх культурно-національного контексту є сильним фразеотворчим матеріалом. У складі фразеологізмів вжито такі зооніми на позначення заможності: **корова, ріг**; бідності: **собака (пес), кішка, хвіст, миша, коза, вівця, білка**; факту виконання низькооплачуваної роботи: **бик (теля), віл**;

різниці в соціальному становищі в суспільстві: **кінь**.

Перспективним видається подальша робота над аналізом семантичної та структурної організації фразеологізмів української мови на позначення різного соціального статусу.

Література

1. Голоднова Є. Ю. Десемантизація елемента «собака» / «huhd» як компонента сталих народних порівнянь і фразеологізмів української та німецької мов / Є. Ю. Голоднова // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк, 2011. – Вип. 22. – С.263-267.

2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / [В. В. Жайворонок]. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

3. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.

4. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 24 с.

5. Ужченко Д. В. Семантика зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Д. В. Ужченко. – Х., 2000. – 20 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

6. Словник стійких народних порівнянь / [О. С. Юрченко, А. О. Івченко]. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

7. Словарь украинского языка / [ред. Б.Д. Гринченко]: [у 4-х т.]. – К. – Т.4. Р-Я. – 1909. – 564 с.

8. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.

9. Фразеологічний словник / [Н. О. Батюк]. – К.: Рад. школа, 1966. – 236 с.

10. Фразеологічний словник української мови: Близько 2500 виразів /

[В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К.: Освіта, 1998. – 226 с.

11. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – [5-те вид., перероб. й доп.] – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 384 с.